

סדרת ניירות מדיניות

שילוב יהודים וערבים בבתי ספר בישראל

אורי שויד, יוסי שביט, מייסלון דלאשה ומורן אופק

נייר מדיניות מס' 2014.12

INTEGRATION OF ARAB ISRAELIS AND JEWS IN SCHOOLS IN ISRAEL

Uri Shwed, Yossi Shavit, Maisalon Dellashi, and Moran Ofek

Policy Paper No. 2014.12

* * *

הדעות המובאות להלן הן של המחברים ואינן בהכרח משקפות את דעות מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

מותר לצטט קטעי טקסט קצרים – שאינם עולים על שתי פסקאות – ללא הסכמה מפורשת, ובלבד שיינתן אזכור מלא למקור הציטוט.

שילוב ערבים ויהודים בבתי ספר בישראל

אורי שויד, יוסי שביט, מייסלון דלאשה ומורן אופק*

תקציר

בישראל של שנת 2014 חיים כ-75 אחוז יהודים וכ-20 אחוז ערבים, אך ברוב תחומי החיים מתקיימת הפרדה ניכרת בין שתי הקבוצות. רובם המוחלט של הישראלים חיים ביישובים חד-לאומיים, עובדים במקומות עבודה נפרדים ולומדים במוסדות נפרדים במערכת החינוך. עם זאת, מציאות ההפרדה נמצאת בתהליך של שינוי, ובתחומים שונים נוצרים מרחבים אינטגרטיביים יותר. פרק זה מתמקד במערכת החינוך, ובוחר את ההיסטוריה וההווה של הפרדה ושילוב בין יהודים לערבים על גורמיו, השלכותיו והאתגרים שהוא מציב. בחלקו הראשון של הפרק נסקרת התהוות ההפרדה בין ערבים ליהודים במערכת החינוך במהלך המאה העשרים. החלק השני מציג נתונים עכשוויים על מגמות השילוב הגוברות לאטן בעשור האחרון. חלקו השלישי של הפרק עוסק במוטיבציות של הורים בבואם לבחור בית ספר משולב עבור ילדיהם, והסיכום נוגע בקצרה באתגרים שהשילוב מציב בפני מעצבי מדיניות החינוך.

* ד"ר אורי שויד, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה; פרופ' יוסי שביט, מנהל תכנית מדיניות החינוך במרכז טאוב ומרצה באוניברסיטת תל אביב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה; מייסלון דלאשה, אוניברסיטת תל אביב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה; מורן אופק, אוניברסיטת תל אביב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ועמותת "יד ביד", המרכז לחינוך יהודי ערבי בישראל, גן חיפה. תודתנו נתונה לנועה מנשה שסייעה במחקר.

פרק זה הוא חלק ממחקר מקיף על בתי הספר המעורבים, שבהם לומדים יחד תלמידים ערבים ויהודים. המחקר נערך במימון Jacobs Foundation באמצעות מענק מחקר ליוסי שביט ואורי שויד, באישור משרד החינוך.

מבוא

רבות נכתב על נסיונות השילוב בישראל בין תלמידים מרקעים אתניים שונים (למשל, מזרחי ואחרים, 2013; רש וכפיר, 2004; Shavit, 1984), אך רוב המחקרים בתחום זה עוסקים בהבדלים עדתיים בתוך החברה היהודית. בשנים האחרונות התפרסמו כמה מחקרים על בתי ספר דו-לשוניים המשלבים תלמידים ערבים ויהודים, במטרה לחנכם לשוויון ודו-קיום בין הלאומים (Bekerman, 2008; Bekerman and Horenczyk, 2004). בתי הספר הללו זוכים גם לתשומת לב מסוימת בתקשורת אך מספרם קטן מאד: כיום פועלים בישראל חמישה בתי ספר ושלושה גני ילדים כאלה.

לעומת זאת, תלמידים לא מעטים לומדים בבתי ספר עבריים שחלק מתלמידיהם הם ערבים, ובעשור האחרון מספרם גדל, אם כי בקצב אטי למדי. מטרת הפרק היא לתאר מגמות כלליות בשילוב יהודים וערבים בבתי ספר באמצעות סקירה היסטורית של ההפרדה, חקר מגמות השינוי בתחום בשנים האחרונות, ניסיון להבין את שיקולי ההורים הערבים והיהודים בבואם לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הללו, ודיון קצר באתגרים הניצבים בפני השילוב היהודי-ערבי בבתי ספר.

1. רקע היסטורי

החברה במדינת ישראל מורכבת מקבוצות אתניות ותרבותיות שונות, וההבחנה הבולטת ביותר היא בין יהודים לערבים. היהודים הם כ-75 אחוז מאזרחי מדינת ישראל, והערבים – כ-20 אחוז. רוב היהודים ורוב הערבים חיים ביישובים הומוגניים מבחינה לאומית, אך מידת ההפרדה ביניהם ואופייה השתנו במהלך השנים. במאות הקודמות המיעוט היהודי הקטן שחי בפלסטינה-א"י התגורר ברובו המוחלט לצד האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות. החל מסוף המאה התשע עשרה, ובעיקר עם תחילתה של המאה העשרים (לפני תקופת המנדט הבריטי ובמהלכה), גדל היישוב היהודי בארץ באופן משמעותי. עקב כך הוקמו יישובים יהודיים חדשים רבים, שהעצימו את מידת ההפרדה בין הלאומים. בעקבות אירועי האלימות בשנת 1929 (אירועי תרפי"ט) עזבו היהודים את ביתם בחלק מהערים המעורבות והתרכזו בשכונות וביישובים יהודיים. תהליכים אלו הגבירו עוד את מידת ההפרדה.

בתחום החינוך ההפרדה הייתה כמעט מוחלטת מלכתחילה. בתקופת המנדט הבריטי בתי הספר היו נפרדים ליהודים ולערבים, גם אלו שפעלו בערים המעורבות, ורק בודדים שילבו בין תלמידים ערבים ליהודים.

סיום המנדט ונסיבות הקמתה של מדינת ישראל הגבירו את ההפרדה בין הערבים ליהודים. רוב תושביה הערבים של הארץ עזבו אותה ובחלק מיישוביהם, כמו גם בערים שהיו מעורבות לפני המלחמה, התיישבו יהודים – בעיקר עולים חדשים. לאורך השנים שלאחר הקמת המדינה הוקמו עוד מאות יישובים שיועדו לאוכלוסייה יהודית, בעוד הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית התרכז בכפרים ששרדו אחרי המלחמה, והחלו לצמוח לעיירות וערים. כיום כ-90 אחוז מהאוכלוסייה הערבית גרה ביישובים ערביים, והיתר מתגוררים ברובם בשכונות ערביות בערים יהודיות (סמוחה, 2012). היהודים גרים ברובם ביישובים יהודיים, ורק 22 אחוז גרים ביישובים מעורבים (חמאיסי, 2009). לשם השוואה, בארצות הברית (שם אחוז השחורים עומד על 12 אחוז מכלל האוכלוסייה) אחוז השחורים הגרים באזורים שכל אוכלוסייתם שחורה עומד על שליש ואחוז הלבנים המתגוררים באזורים לבנים בלבד עומד על 50 אחוז. מידת ההפרדה האתנית במגורים במדינת ישראל, אם כן, גדולה מאוד בהשוואה למקרה האמריקאי.

על רקע ההפרדה הכמעט מוחלטת באזורי מגורים, אין תמה שההפרדה בין הלאומים במערכת החינוך חריפה גם היא. כדי להבין את ההיסטוריה של ההפרדה והשילוב יש להכיר את תהליך הבנייה של מערכת החינוך מאז קום המדינה, ואת הדילמות והמטרות שיוחסו לשאלת ההפרדה והשילוב בחינוך לאורך השנים.

בשנת 1949 נחקק חוק חינוך חובה, שנועד להבטיח חינוך יסודי לכל אזרחי ישראל, ובכלל זה לאזרחים הערבים (דרור, 2007). מרעי (Mar'i, 1978) ואל-חאגי (Al-Haj, 1995) עומדים על הבעייתיות של החלת חוק זה על האוכלוסייה הערבית בישראל לאור הכאוס שהייתה נתונה בו באותה שנה, ומציינים כי בשל מחסור בכיתות לימוד ובמורים אולתרו פתרונות דחוקים וחלקיים. באותם ימים החוק יושם רק באופן חלקי (Al-Haj, 1995 ; Mar'i, 1978). נוסף לכך, חל טשטוש סמכויות בין משרד החינוך למערכת הממשל הצבאי שערביי ישראל היו כפופים לו עד 1966. הממשל הצבאי התערב לפעמים בהחלטות שהיו בתחומו של משרד החינוך, כמו מיקומם הפיזי של בתי הספר והעסקתם של מורים ומנהלים (Al-Haj, 1995).

בשנת 1953 נחקק חוק החינוך הממלכתי, שנועד לבטל את זרמי החינוך השונים ולאגדם תחת קורת גג ממלכתית. הכוח הפוליטי של החרדים והדתיים הלאומיים הבטיח לאוכלוסיות אלו זרמים חינוכיים אוטונומיים או עצמאיים. הציבור הערבי, על כוחו הפוליטי הדל, לא הצליח להשיג אוטונומיה חינוכית כזו, וכך נוצר מצב

שדווקא מערכת החינוך הערבי, השונה במובהק מכל זרמי החינוך היהודי, נותרה תחת קורת הגג החילונית-ממלכתית אך פעלה כיחידה נפרדת (Al-Haj, 1995). אל-חאג' מצביע על שלוש גישות שונות שעמדו בפני מקבלי ההחלטות בבואם לגבש את מבנה היחסים בין ערבים ליהודים במערכת החינוך: הטמעה, הפרדה (סגרגרציה) ושילוב (אינטגרציה). המיעוט שתמך בהטמעה ראה בה אמצעי לקרב את המיעוט הערבי אל הרעיון הציוני ולאמצו אל חיקה של המדינה, תוך הרחקתו מן העולם הערבי הסובב. מצדדי ההפרדה טענו כי ללא יצירה של זהות ישראלית מכילה לא ניתן לשלב את המיעוט הערבי בקרב הרוב היהודי, ומכיוון שלא הייתה כוונה לפתח תרבות אזרחית שאינה לאומית-יהודית, המהלך הזה נועד לכליה (Al-Haj, 1995). אבו-עסבה (2007) אף טוען שהתומכים בהפרדה בין החינוך העברי לערבי ניסו להשיג מטרה כפולה: להפחית את תחושת הקיפוח בקרב הערבים – שבמערכת נפרדת קיבלו אוטונומיה מנהלית ותרבותית מסוימת (אם כי מוגבלת) – ובה בעת להגביר את שליטת המדינה על החינוך.

גישת השילוב זכתה לתמיכה מועטה ביותר במהלך השנים וכמעט לא נעשו ניסיונות מעשיים לממשה. ההתנגדות לה תאמה אינטרסים של גורמים שונים בחברה האזרחית. מרעי למשל כותב כי ניסיונו של אבא חושי, ראש עיריית חיפה לשעבר, להקים בית ספר מעורב בעיר נתקל בהתנגדות עזה מצד הורים יהודים. לפי מרעי, הורים יהודים פחדו מקשרים אינטימיים בין צעירים, בעיקר בין צעירות יהודיות לצעירים ערבים. גם בתוך החברה הערבית ההפרדה נתפסה בדרך כלל כרצויה, כי מערכת החינוך הערבית אמורה לתרום לשימור הזהות הלאומית הפלסטינית המתחדשת בקרב ערביי ישראל (Mar'i, 1978).

עם זאת, בשנים האחרונות מסתמן שינוי במגמת ההפרדה בין יהודים לערבים שהייתה נהוגה במערכת החינוך בישראל. תהליך השילוב הגובר נגזר בחלקו מהעירוב ההולך וגובר בתחומי המגורים (ערים ושכונות) בין בני שני הלאומים. עוד סיבה לכך היא המצב הירוד של מערכת החינוך הערבי, המניע הורים ערבים מסוימים להעדיף את החינוך העברי, הנתפס בעיניהם כאיכותי יותר. לבסוף, יש לזקוף את התהליך גם להתארגנות מכוונת של עמותות וקבוצות הורים המעוניינות לאפשר לילדיהם חינוך מעורב ודו-לשוני. בפרק יוצג ניתוח נתוני הרישום של משרד החינוך בניסיון להבין את היקף התופעה. לאחר מכן יידונו הסיבות לשילוב והשלכותיו על החיים בבתי הספר המעורבים, בהתבסס על כ-30 ראיונות עם מנהלים ונושאי תפקידים אחרים בבתי ספר מעורבים.

2. אינטגרציה במערכת החינוך בשנים 2003–2013

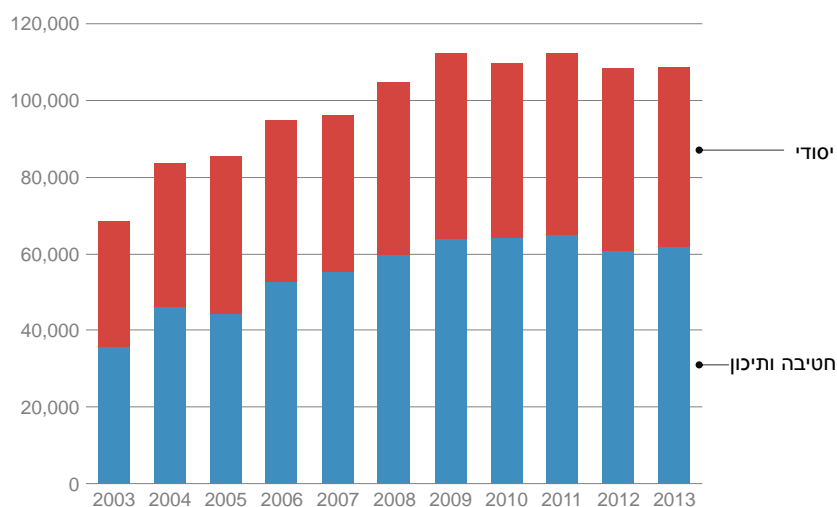
בשנת 2013 למדו בישראל כ-1.6 מיליון תלמידים. מתוכם כ-870,000 תלמידים למדו בבתי ספר שאין בהם ולו תלמיד ערבי אחד (מעל מחציתם למדו בבתי ספר דתיים או חרדיים), ועוד כמעט 330,000 תלמידים למדו בבתי ספר שלא למד בהם ולו תלמיד יהודי אחד. לעומת זאת, כמעט 395,000 תלמידים למדו בבתי ספר שלומדים בהם לפחות ערבי אחד ויהודי אחד – מתוכם כ-5,600 הם ערבים הלומדים בבתי ספר עבריים, ועוד כ-360 תלמידים יהודים שלומדים בבתי ספר ערביים. השאר הם יהודים הלומדים בבית ספר עברי שיש בו גם מיעוט ערבי, או ערבים הלומדים בבית ספר ערבי שלומדים בו גם כמה יהודים. היות שתלמיד אחד מלאום שונה משל הרוב עדיין לא מאפשר להגדיר את בית הספר כ"מעורב", ההגדרה של בתי ספר מעורבים תצומצם לאלו שבהם יותר מאחוז אחד של התלמידים הם יהודים וגם יותר מאחוז מהתלמידים הם ערבים (גם זו הגדרה ליברלית מאוד, ובהמשך ייבחן השילוב בין הקבוצות בבתי ספר שהעירוב בהם משמעותי יותר מבחינה מספרית).

על פי הגדרה זו, כמעט 5,000 ערבים למדו בבתי ספר מעורבים במסגרת החינוך העברי, ואילו 177 יהודים למדו במסגרת החינוך הערבי – כשליש מתוכם בבית ספר דו-לשוני המסווג כחינוך ערבי, והשאר בבתי ספר יוקרתיים של הכנסייה או בבתי ספר לחינוך מיוחד. שיעור הערבים בבתי הספר העבריים המעורבים על פי ההגדרה לעיל נע בין אחוז אחד ל-81 אחוז מכלל התלמידים בבית הספר (בבית הספר כ"ח לחינוך מיוחד לחירשים בירושלים), ועומד בממוצע על 7.6 אחוז. שיעור היהודים בבתי הספר העבריים המעורבים על פי אותה הגדרה נע בין אחוז אחד ל-45 אחוז (בבית הספר הדו-לשוני בכפר קרע, המסווג כערבי), ובממוצע – 13.3 אחוז מכלל התלמידים בבתי הספר המעורבים המסווגים כערביים. יש לזכור, כמובן, כי גם מספר קטן של תלמידים בני לאום שונה מעניקים לכל תלמידי בית הספר את חוויית ההיכרות עם האחר.

תרשים 1 מציג את מספרי התלמידים שלמדו בבתי ספר מעורבים בשנים 2003 עד 2013. התרשים מראה שמדובר בתופעה מתרחבת: אוכלוסיית הלומדים בבתי ספר מעורבים גדלה ב-59 אחוז, מ-68,000 ב-2003 ל-109,000 ב-2013. באותה תקופה גדלה אוכלוסיית הלומדים בבתי הספר ללא ערבים ב-9 אחוזים, ואוכלוסיית בתי הספר שאין בהם יהודים גדלה ב-33 אחוז. עיקר הגידול בבתי הספר המעורבים התרחש עד 2008, ומאז ניכרת יציבות. עם זאת, התמונה משתנה מעט כשבוחנים את דפוסי הגידול בפילוח על פי גיל: חטיבות ביניים ותיכונים לעומת בתי ספר

יסודיים. מבין תלמידי בתי הספר המעורבים, שיעור תלמידי התיכונים וחטיבות הביניים גדול יותר: מ-52 אחוז מתלמידי בתי הספר המעורבים ב-2003 עד 58 אחוז ב-2011. עיקר הגידול באוכלוסיית התלמידים ברמות חינוך אלו התרחש בין 2004 ל-2008, ומאז חלה ירידה מסוימת במספר התלמידים בהם. לעומת זאת, עיקר הגידול באוכלוסיית בתי הספר היסודיים המעורבים חל בין 2006 ל-2009.

תרשים 1
מספר התלמידים בבתי ספר מעורבים
לפי שלב חינוכי, 2003–2013

מקור: שויד, שביט, דלאשה ואופק, מרכז טאוב
נתונים: משרד החינוך

היכן לומדים תלמידי בתי הספר המעורבים? תרשים 2 מציג את התפלגות 355 המוסדות שבהם לומדים ערבים ויהודים זה לצד זה על פי שיעור התלמידים הערבים בבית הספר ועל פי מגזר חינוכי (ערבי מול עברי). כפי שמראה תרשים 2, 334 (94 אחוז) מבתי הספר משתייכים לחינוך העברי, והנותרים משתייכים לחינוך הערבי. ברוב בתי הספר המעורבים הנכללים במסגרת החינוך העברי שיעור הערבים נמוך: ב-228 מתוכם שיעור הערבים אינו עולה על 5 אחוזים, ב-48 בתי ספר נוספים שיעורם נמצא בטווח שבין 6 ל-10 אחוזים, וב-50 בתי ספר שיעור הערבים עומד על 11–50 אחוז מהתלמידים. מעניין לציין שבחמישה בתי ספר עבריים שיעור הערבים

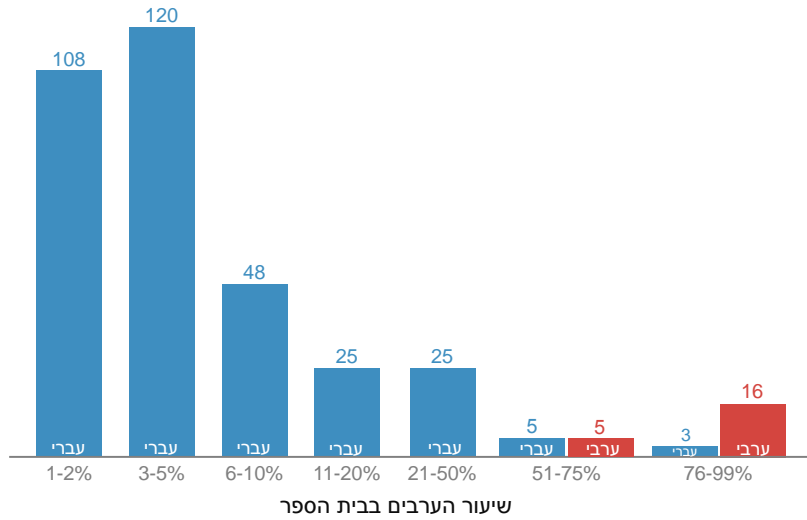
עומד על 51–75 אחוז: בתי הספר הדו-לשוניים בבאר שבע ובירושלים, בית הספר ויצמן ביפו (הנמצא עתה בתהליכי סגירה), ושני בתי ספר לחינוך מיוחד בירושלים ובלוד. בשלושה מבתי הספר העבריים שיעור הערבים אף עולה על 75 אחוז: בית הספר הדו-לשוני "גליל" הממוקם בקיבוץ אשבל, תיכון אקסטרני בחיפה ובית ספר לחינוך מיוחד לחירשים בירושלים.

בחמישה מבין בתי הספר הערביים שיעור היהודים נע בטווח שבין 25–50 אחוז: בית הספר הדו-לשוני בכפר קרע,¹ בית ספר ארמני כנסייתי בירושלים, בית ספר לחינוך מיוחד בחיפה, ושני בתי ספר כנסייתיים בין-לאומיים ביפו שרוב תלמידיהם המסווגים כיהודים הם יוצאי ברית המועצות לשעבר, המעוניינים כנראה לקבל חינוך אירופי איכותי. מבין 16 בתי הספר הערביים הכוללים מיעוט של יהודים (יותר מאחוז אחד אך פחות מ-25 אחוז) ארבעה הם בתי ספר לחינוך מיוחד, והיתר הם ככל הנראה בתי ספר שלומדים בהם ילדים למשפחות מעורבות החיים בקהילה ערבית, אך מסווגים כיהודים.

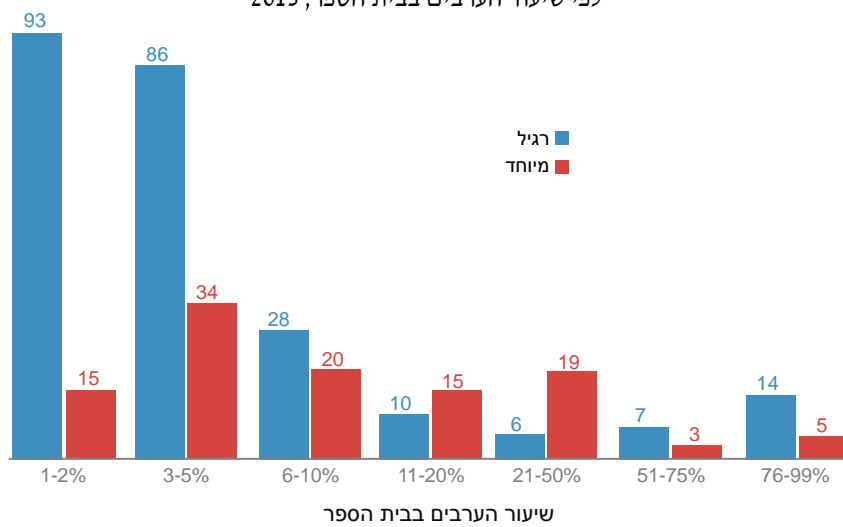
החינוך המיוחד הוא חלק משמעותי מבתי הספר המעורבים. כפי שאפשר לראות בתרשים 3, בקטגוריה של בתי הספר העבריים שבהם לומדים עד 5 אחוז ערבים (228 בתי ספר), 49 הם מוסדות לחינוך מיוחד ו-179 משתייכים לחינוך הרגיל. בשלוש הקטגוריות הבאות (שיעור תלמידים ערבים שבין 6 ל-50 אחוז מכלל התלמידים) בתי הספר של החינוך המיוחד הם הרוב. מבין בתי הספר הערביים שיש בהם תלמידים יהודים, כרבע מוגדרים כמוסדות לחינוך מיוחד.

¹ משרד החינוך מסווג בתי ספר למגזר חינוכי על פי שיקוליו. כך למשל בית הספר שבנווה שלום-וואחת אל-סלאם (יישוב מעורב) מוגדר כבית ספר עברי, ולעומתו בית ספר הדו-לשוני "גשר על הוואדי", הנמצא ביישוב הערבי כפר קרע, מסווג רשמית כבית ספר ערבי. בית הספר היסודי של "יד ביד" בירושלים מוגדר עברי, אבל בית הספר התיכון הממשיך אותו מוגדר כערבי.

תרשים 2
התפלגות בתי הספר המעורבים* לפי זרם חינוך
 לפי שיעור הערבים בבית הספר, 2013

תרשים 3
התפלגות בתי הספר המעורבים* לפי סוג (רגיל או מיוחד)
 לפי שיעור הערבים בבית הספר, 2013

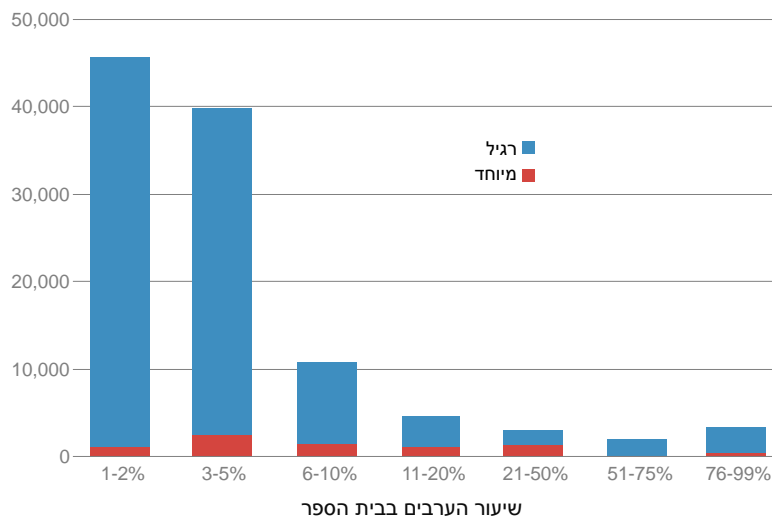
* בית ספר הוגדר כמעורב אם חלקה של קבוצת המיעוט בו גדול מאחוז אחד. מקור (לשני התרשימים): שויד, שביט, דלאשה ואופק, מרכז טאוב נתונים (לשני התרשימים): משרד החינוך

לכאורה נראה כי תלמידי החינוך המיוחד הם חלק משמעותי מבין התלמידים בכלל בתי הספר המשלבים יהודים וערבים, אך תרשים 4 מראה שזהו מצג שווא, מכיוון שבתי הספר בחינוך המיוחד בדרך כלל קטנים מאוד. התרשים מציג את התפלגות התלמידים (להבדיל מהתפלגות בתי הספר) על פי אותן קטגוריות שהוצגו בתרשים 3. כפי שאפשר לראות, מתוך 108,872 התלמידים הלומדים בבתי ספר מעורבים, רק 7,856 תלמידים – כ-7 אחוזים – לומדים במסגרות של החינוך המיוחד. הגורמים המניעים לעירוב בחינוך המיוחד כנראה שונים מהמניעים לעירוב בחינוך הרגיל, וקשורים יותר למאמצי מערכת החינוך לרכז תלמידים בעלי צרכים מיוחדים ללא קשר למגזר. מכיוון שמדובר בתלמידים מעטים יחסית, מכאן ואילך יוצאו הלומדים בבתי ספר של החינוך המיוחד מהחישובים (תלמידי כיתות החינוך המיוחד בבתי ספר רגילים ימשיכו להיכלל בנתונים).

תרשים 4

התפלגות התלמידים בבתי הספר המעורבים*

לפי שיעור הערבים וסוג בית הספר, 2013

* בית ספר הוגדר כמעורב אם חלקה של קבוצת המיעוט בו גדול מאחוז אחד.

מקור: שויד, שביט, דלאשה ואופק, מרכז טאוב

נתונים: משרד החינוך

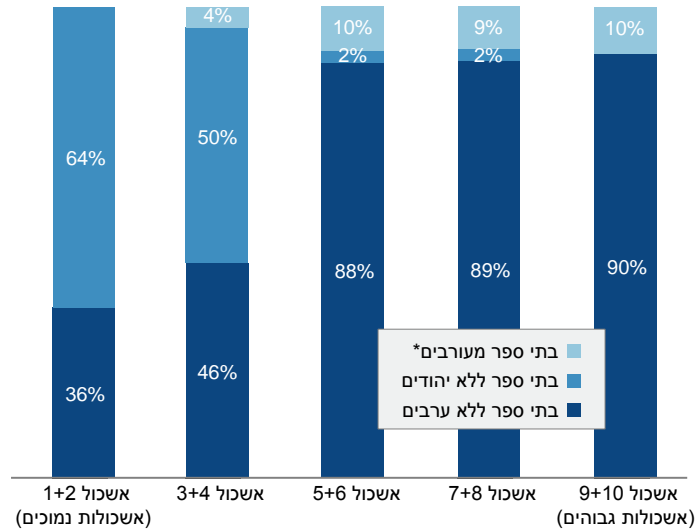
ניתוח התפלגות בתי הספר המעורבים (בניכוי החינוך המיוחד) על פי הרמה הסוציו-אקונומית של היישוב מראה כי הם נפוצים ביישובים המאוכלסים בעיקר בבני המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. תרשים 5 מציג את התפלגות התלמידים בין בתי הספר לפי רמת עירוב, על בסיס האשכול הסוציו-אקונומי שאליו משתייך היישוב שבית ספרם שוכן בו.² בתי הספר המעורבים הם מיעוט, כמובן, בכל אשכול, אך באשכולות הנמוכים ביותר, שבהם רוב היישובים הם ערביים או חרדיים, אין ולו בית ספר מעורב אחד. באשכולות 3-4 לומדים כ-4 אחוזים מהתלמידים בבתי ספר מעורבים, לעומת כ-10 אחוזים מהתלמידים באשכולות 5-6 ו-9.2 אחוזים באשכולות 7-8, המשתייכים למעמד בינוני-גבוה. באשכולות 9-10 שיעור הלומדים בבתי ספר מעורבים הוא הגדול ביותר – כ-10 אחוזים מהתלמידים. אם כן, בתי הספר המעורבים מתרכזים בעיקר ביישובים מאשכולות סוציו-אקונומיים 5 ומעלה. עם זאת, חשוב לציין שהעירוב נפוץ בעיקר בשכונות החלשות ביותר ביישובים השונים. כך למשל בתל אביב-יפו המבוססת, בתי הספר המעורבים שוכנים ביפו, החלשה מבחינה חברתית-כלכלית.

² הרמה הסוציו-אקונומית של יישובים בישראל נקבעת באמצעות מדד כלכלי-חברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. המדד מורכב משילוב תכונות מהתחומים הבאים: דמוגרפיה, השכלה וחינוך, תעסוקה וגמלאות ורמת חיים (הכנסה, רמת מינוע ותכונות דיוור). כלל היישובים מתחלקים לעשרה אשכולות. אשכול 1 מציין את הרמה הכלכלית-חברתית הנמוכה ביותר, ואשכול 10 – את קבוצת היישובים בעלי המדד החברתי-כלכלי הגבוה ביותר. החלוקה לאשכולות נערכה לפי היישוב שבו ממוקם בית הספר.

תרשים 5

התפלגות התלמידים בין בתי הספר המעורבים*

לפי רמת עירוב ולפי האשכול הסוציו-אקונומי של היישוב שבו שוכן בית הספר, 2013

* בית ספר הוגדר כמעורב אם חלקה של קבוצת המיעוט בו גדול מאחוז אחד.

מקור: שויד, שביט, דלאשה ואופק, מרכז טאוב

נתונים: משרד החינוך

לסיכום, מנתוני הרישום של משרד החינוך עולה כי תופעת השילוב בין ערבים ליהודים בבתי ספר אופיינית לחינוך הממלכתי, בעיקר במגזר העברי. התופעה התרחבה בעשור האחרון, ראשית בחטיבות ובתיכונים ולאחר מכן בבתי ספר יסודיים. היא אינה מאפיינת את החינוך המיוחד באופן יוצא דופן, ובעיקרה מקיפה יישובים מאשכול סוציו-אקונומי בינוני או גבוה. בחינוך הדתי והחרדי אין כלל שילוב של תלמידים ערבים.

בתי ספר עבריים מעורבים בשכונות מעורבות

כאמור, רובם המכריע של בתי הספר המעורבים שוכנים בשכונות מעורבות המאופיינות במעמד סוציו-אקונומי נמוך. שיעור הערבים בבתי הספר הללו קטן יחסית. האוכלוסייה המוגדרת כ"יהודית" בבתי ספר אלו כוללת בדרך כלל שיעור גבוה של ילדי עולים מברית המועצות לשעבר, אתיופיה, ולאחרונה גם מעט

תלמידים מפרו שבדרום אמריקה. בחלק מבתי הספר הללו אין קבוצת רוב ברורה, ואוכלוסייתם דומה לפסיפס הכולל מגוון קבוצות קטנות. לצד התלמידים היהודים לומדים בבתי הספר המעורבים תלמידים ערבים מוסלמים ונוצרים, וגם מעט תלמידים דרוזים וצ'רקסים.³

ברוב בתי הספר שנכללו במחקר ציינו המנהלים והמנהלות ששיעור גבוה מתלמידיהם מגיעים מבתי עניים, ורק מעטים מההורים משכילים. הדבר נכון לגבי בני כל הקבוצות האתניות בבתי הספר. בתי הספר הללו נתפסים בדרך כלל כחלשים יחסית ורמת ההישגים הממוצעת של תלמידיהם, כפי שהיא נמדדת במבחני המיצ"ב, נמוכה יחסית לבתי ספר ברמה הארצית.

בתי ספר מעורבים מתנהלים מבחינה תרבותית וארגונית כבתי ספר עבריים, ומבחינה אידיאולוגית-פדגוגית הם בתי ספר יהודיים-ציוניים לכל דבר. בכל בתי הספר אשר נכללו במחקר הדגישו המנהלים את היותו של בית הספר עברי-יהודי-ציוני מבחינת הזהות ומבחינת תכנית הלימודים. רוב רובם של המורים והמורות בהם יהודים, ואם בית הספר מעסיק מורים ערבים רובם מלמדים ערבית (אם כי מספר קטן של מורים ערבים מלמדים מקצועות אחרים בחינוך העברי). עם זאת, בתי הספר הללו נבדלים זה מזה ביחסם לנוכחות של תלמידים ערבים בין כותליהם. יש בתי ספר ששמים דגש על סובלנות, רב-תרבותיות וקבלת האחר – לרבות האחר הערבי – כמיעוט בבית הספר, אך הרוב בוחרים באסטרטגיה של "עיוורון צבעים" (color blind)⁴, מתעלמים מקיומם של תלמידים ערבים בבית הספר ומתייחסים אליהם כאל שאר התלמידים. בתי הספר האלה, כמו רוב בתי הספר בחינוך העברי הממלכתי, שמים דגש על ערכי "ארץ ישראל לעם ישראל" ומעלים על נס את השירות הצבאי, תוך התעלמות מהקונפליקט שהדבר מעורר בקרב חלק מתלמידיהם הערבים. מנהלים לא מעטים אף הדגישו את החשיבות שהם מייחסים לכך שכמה מהתלמידים והתלמידות הערבים בוחרים לשרת בצה"ל או בשירות לאומי.

בחלק מהשכונות המעורבות יש להורים הערבים אלטרנטיבות מגוונות, כגון בתי ספר ממלכתיים-ערביים ובתי ספר כנסייתיים-סלקטיביים. אם כן, מדוע הורים

³ בעיקר מכפר אחד – ריחניה שבגליל העליון.

⁴ מונח שנלקח מאסטרטגיה של יצירת שוויון גזעי בין לבנים ושחורים בארצות הברית, שמשמעו היעדר כל התייחסות למוצא הגזעי במתן שירות לאזרח. בדרך זו ניסו ליצור שוויון על ידי ביטול הפריבילגיות שניתנו ללבנים והאפליה הגזעית כלפי השחורים. גישה זו נחשבה כרפורמה שורשית ביחס למצב שהתקיים לפני, אך בהמשך ספגה ביקורות רבות מפי אלו שטענו שגישה כזו מכסה על גזענות סמויה וגלויה שממשיכה להתקיים בחסות "עיוורון הצבעים" (למשל Bonilla-Silva, 2003).

ערבים שולחים את ילדיהם לבתי הספר המעורבים? מנהלי בתי הספר המעורבים העבריים נתבקשו להעריך את הסיבות לכך, ולהלן סיכום תמציתי של תשובותיהם. ראוי לציין כי אף מנהל לא נקב בסיבה אחת ויחידה, וניכר שמדובר בשילוב מורכב של גורמים.

הגורם שהוזכר בתדירות הרבה ביותר הוא תפיסות הערבים לגבי איכות החינוך העברי. בתי הספר העבריים נתפסים בקרב ההורים הערבים כאיכותיים יותר מבתי הספר העבריים. חלק מההורים הערבים מאמינים שרמת המורים וכמות המשאבים בבתי הספר הממלכתיים העבריים אינם מספקים והם מעוניינים לשפר את איכות החינוך של ילדיהם. לצד השאיפה להקנות חינוך איכותי, גורם חשוב הוא הון תרבותי. יש הורים ערבים המעוניינים שילדיהם יתחנכו בעברית וילמדו את התרבות הישראלית (ולמעשה היהודית), כי הדבר עשוי לקדם בחברה שזו התרבות הדומיננטית בה.

גורם נוסף שהוזכר תדיר, אף שהוא רלוונטי למספר תלמידים מצומצם, הוא אופן ההתמודדות של בתי הספר העבריים עם תלמידים חריגים. הורים ערבים מסוימים אינם מרוצים מהאופן שבו בתי ספר ערבים מתמודדים עם קשיי למידה וקשיי הסתגלות של ילדיהם ומקווים שבתי הספר העבריים, הנתפסים כמתקדמים יותר, ייטיבו לטפל בילדיהם המתקשים.

גורם רביעי להעדפת בית ספר מעורב הוא קיומן של מה שניתן לכנות אוכלוסיות לימינליות: ילדי משפחות פלסטיניות ששיתפו פעולה עם כוחות הבטחון הישראליים וילדים לזוגות מעורבים. ברוב בתי הספר המעורבים יש מיעוט ערבי קטן של בני משפחות של "משתפי פעולה" (כהן, 2006). משפחות אלו משתקעות בסיוע המדינה בשכונות מעורבות, אך חוששות לעתים לשלוח את ילדיהן לבתי ספר ערבים פן יבולע להם. בית הספר העברי משמש מקלט בטוח יחסית עבורם. נוסף לכך, חלק מהילדים הערבים בבתי הספר המעורבים הם ילדים למשפחות מעורבות. משפחות אלו חיות ברובן בקהילה דוברת ערבית, אך מעוניינות שילדיהן ידעו עברית ויכירו את התרבות היהודית, שאלה משתייכת משפחתו של אחד ההורים (בדרך כלל האם).

בעוד ההורים הערבים מאמינים שבתי הספר הללו עדיפים מבחינה לימודית על פני בתי הספר העבריים הממלכתיים, בעיני יהודים רבים רמתם דווקא נמוכה ביחס לחינוך העברי. המשפחות המשכילות מקרב היהודים בשכונות המעורבות (בדומה לכלל המשפחות המשכילות) מחפשות פתרונות איכותיים יותר לילדיהן, וחלק מהן שולחות את ילדיהן לבתי ספר איכותיים מחוץ לשכונה תוך שינוי כתובת המגורים הרשמית שלהן. אחרים מחפשים פתרונות בבתי ספר ייחודיים או אזורים במגזר

הפרטי, כגון בית הספר לטבע ביפו. יתר על כן, יש משפחות יהודיות המרחיקות את ילדיהן מבתי ספר שלומדים בהם ערבים. כך למשל בבית ספר יסודי מסוים ביפו מספר התלמידים היהודים צנח ככל שמספר הערבים גדל (לוי ושבט, עתיד להתפרסם). תופעה זו מכונה בספרות white flight, על שם בריחת הלבנים משכונות ומבתי ספר שהגיעו אליהם שחורים. יש אף משפחות הפונות לבתי ספר בחינוך הדתי, או אף החרדי, משום שהללו לא מקבלים ערבים כלל.

אפשר להבין אם כן שהמניעים של הורים יהודים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר המעורבים שונים בתכלית. רבים מהתלמידים היהודים הנותרים בבתי הספר הללו הם בנים ובנות להורים שאינם יכולים למצוא פתרונות חלופיים. מדובר במשפחות עניות ומעוטות השכלה, או במשפחות של מהגרים שאינן מצויות ברזי מערכת החינוך ואינן יודעות כיצד לעקוף את מגבלות אזורי הרישום. אפשר לומר אפוא שהסיבות העיקריות שבעטיין תלמידים יהודים מגיעים לבתי ספר מעורבים הן מחסור במידע או היעדר אלטרנטיבות.

בתי ספר דו-לשוניים

בישראל פועלים כיום חמישה בתי ספר דו-לשוניים, המחויבים ליחסי שוויון ודו-קיום בין ערבים ויהודים בישראל. בדומה לבתי הספר של החינוך העצמאי, גם בתי הספר הללו פועלים במעמד "מוכר שאינו רשמי". פירוש הדבר שהם כפופים לפיקוח משרד החינוך וזוכים לתמיכתו התקציבית, אם כי בשיעור נמוך (כ-70 אחוז) מבתי ספר ממלכתיים רשמיים. מאחר שבתי הספר הדו-לשוניים מקפידים לצוות בכל כיתה צמד מורים – יהודי וערבי – עלות תפעולם גבוהה מאוד, וההפרש בין התקציב ממשרד החינוך לעלות בפועל מגויס מתרומות ומשכר לימוד. שלושה מתוך בתי הספר הללו – "גשר על הוואדי" בכפר קרע, "גליל" באשבל שליד סכנין ובית הספר הדו-לשוני בירושלים – פועלים במסגרת עמותת "יד ביד". שני הנותרים הם בית הספר הדו-לשוני הראשון ביישוב נווה שלום-וואחת אל-סלאם ו"דגניה", הממוקם בבאר שבע ופועל בתמיכת עמותת "הגר". יש גם שלושה גני ילדים דו-לשוניים ששואפים לצמוח לבתי ספר: ביפו, בחיפה ובח'ילף. בתי ספר אלו מתאפיינים במתן דגש שווה לשפות ולתרבויות העברית והערבית.

בתי הספר הדו-לשוניים מציינים באופן שוויוני את מועדי לוח השנה היהודי והישראלי ואת מועדי דתות האסלאם והנצרות (בהתאם לדת התלמידים), ואת הימים הלאומיים הפלסטיניים (כולל יום הנכבה). התלמידים הערבים אינם מיעוט בבית הספר, ובכיתות הבוגרות יותר הם אף מהווים רוב.

התלמידים בבתי הספר הדו-לשוניים באים בדרך כלל מבתי מבוססים ומשכילים. אמנם המנהלים טורחים להדגיש כי בתי הספר אינם אליטיסטים – בבית הספר נווה שלום למשל לומדים תלמידים משכונת הרכבת בלוד, ובבית הספר הדו-לשוני בירושלים לומדים תלמידים ערבים בני מעמד נמוך ממזרח העיר ויהודים בני מעמד נמוך משכונת פת, שבה שוכן בית הספר – אך זהו אחוז קטן מאוכלוסייתם.

גם בבתי הספר הדו-לשוניים ניכרים הבדלים בין מניעי הערבים והיהודים ללמוד בבית הספר. לדברי המנהלים, רמת הלימודים היא נושא חשוב יותר עבור ההורים הערבים, ואילו אידיאולוגיית השילוב ואחוות העמים היא נושא חשוב יותר עבור רוב ההורים היהודים. דיווח זה תואם את ממצאי מחקרם של בקרמן והורנציק, שחקרו את בתי הספר הללו בראשית דרכם (Bekerman and Horenczyk, 2004). גם בתי הספר הדו-לשוניים, כמובן, מספקים מענה לתלמידים בני זוגות מעורבים. בעוד שהקליטה של ילדי זוגות מעורבים בחינוך הערבי או העברי כרוכה בויתור על מרכיבי זהות מסוימים, בתי הספר הדו-לשוניים מאפשרים גיוון זהויות רחב, הנותן מענה נוח לשני מרכיבי הזהות של משפחות מעורבות.

3. סיכום

נראה כי ישראל נמצאת בעיצומו של תהליך אטי לצמצום ההפרדה בין יהודים לערבים במערכת החינוך. ממצב של הפרדה כמעט מוחלטת בין הקבוצות, שהתקיימה במשך עשרות שנים, מתפתחת בשנים האחרונות מגמה אטית של שילוב בבתי ספר שונים. בתי הספר ששיעור השילוב בהם גבוה עדיין ספורים, אך הנתונים מראים שמגמת השילוב מתרחבת וחשוב לתת עליה את הדעת מבחינה מחקרית ומבחינת מדיניות.

פרק זה הוא ניסיון ראשון לעמוד על היקף התופעה וקצב השינוי שלה בעשור האחרון. הנתונים מלמדים שכ-110,000 תלמידים – כשישה אחוזים מכלל התלמידים בישראל, וכמעט 15 אחוז מהלומדים בחינוך הממלכתי-עברי – לומדים במסגרות שיש בהן מפגש כלשהו בין תלמידים משתי הקבוצות. שיעור זה גדל באטיות במהלך השנים הראשונות של העשור הקודם והתייצב מאז.

ניצני האינטגרציה במערכת החינוך בישראל בעיקרם אינם פועל יוצא של מדיניות מכוונת של מערכת החינוך. היא צומחת מלמטה, מן ההורים עצמם ומיוזמות של ארגוני החברה האזרחית. אחד הגורמים החשובים המשפיעים על הגידול במגמת העירוב הוא ריבוי היישובים והשכונות המעורבות, הנגרם מכך

שיותר ויותר ערבים עוברים להתגורר ביישובים שאוכלוסייתם הייתה יהודית כמעט לחלוטין מאז קום המדינה (נצרת עילית, באר שבע, חצור הגלילית, כרמיאל ועוד). העירוב בין ערבים ליהודים ביישובים אלו בא לידי ביטוי בגידול במספר המשפחות הערביות הבוחרות לשלוח את ילדיהן לבתי ספר עבריים. השיקולים המניעים אותן לעשות זאת, כפי שצוין, מגוונים: חלקן מאמינות שאיכות החינוך העברי טובה יותר. אחרות רוצות שילדיהן ילמדו לדבר עברית תקינה, שתסייע להם להשתלב בחברה הישראלית-יהודית. יש בקרבן מי שרואים בחינוך העברי פתרון לצרכים מיוחדים של ילדיהן, ויש גם כאלה שבוחרות בו כמפלט מפני עוינות ונקמה.

תפקיד צנוע יותר בתהליך העירוב מבחינה מספרית (אך חשוב מאוד) ממלאות עמותת "יד ביד", נווה שלום-וואחת אל סלאם ועמותת "הגר". עמותות אלו יוזמות חינוך דו-לשוני ודו-תרבותי במטרה לקדם שוויון, הבנה ואינטגרציה חברתית בין הלאומים. שיקוליהם של הורים הבוחרים בבתי הספר הללו שונים משיקוליהם של הורים השולחים את ילדיהם לבית ספר מעורב בחינוך העברי, וכוללים מחויבות לדו-קיום ולרב-תרבותיות, או מפלט ממערכת החינוך הממלכתית על בעיותיה השונות.

ומה תפקידו של משרד החינוך בתהליך העירוב שתואר? קשה לומר שהיחס נלהב. על פי חוק משרד החינוך, כמו גם הרשויות המקומיות, מאפשר לתלמידים ערבים להירשם לבתי ספר עבריים באזורי מגוריהם. הוא גם מכיר בבתי הספר הדו-לשוניים, כשם שהוא מכיר בעמותות הורים רבות אחרות, ומאפשר את קיומם. עם זאת, המשרד לא מעודד בתי ספר עבריים מעורבים לאמץ ולשלב מרכיבים רב-תרבותיים בתכנית הלימודים. ככל הנראה עמדתו היא שאם ערבים רוצים ללמוד בבתי ספר עבריים הם מוזמנים לעשות זאת, אבל בתנאי שישלימו עם אופיים העברי-ציוני ולא ידרשו מחוות תרבותיות.

בביקורים בבתי הספר העבריים המעורבים התקבל הרושם שרוב רובם אינם מצוידים בארגז כלים חינוכי המתאים להכלה תומכת ומכבדת של השונות התרבותית. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בתקופות של התפרצות הקונפליקט בין ישראל לעולם הערבי ובימים הלאומיים של ישראל ושל העם הפלסטיני (כגון יום העצמאות, יום הזיכרון ויום הנכבה). היעדר מדיניות והכשרה מתאימה מצד משרד החינוך מאלצת לא מעט מנהלים ומורים להתמודד בעצמם עם דילמות לא פשוטות. לעתים הם מצליחים למצוא פתרונות מקומיים לאתגרים הללו, אך רבים מהם מתעלמים מהאתגר כאילו איננו קיים.

העירוב הגובר במערכת החינוך מעלה שאלות רבות, וביניהן: מה מידת האינטגרציה החברתית, במובן של יחסי חברות, הנוצרת בין תלמידים ערבים

ויהודים הלומדים בכיתות מעורבות? האם יש הבדלים בין בתי הספר הללו במידת האינטגרציה הנוצרת בהם? מה הם הגורמים הבית-ספריים המקדמים אינטגרציה או מעכבים אותה? מה ההשלכות של חינוך מעורב על עמדותיהם של התלמידים כלפי האחר וכלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני? מה ההשלכות של חינוך עברי על הישגיהם התעסוקתיים של תלמידים ערבים בהמשך דרכם? כיצד מתייחסים הורי התלמידים לעירוב בבתי הספר? בירור שאלות כגון אלה והבנה מעמיקה יותר של תופעת העירוב במערכת החינוך הן האתגר העומד בפני מחקרים עתידיים בתחום חשוב זה.

מקורות

- אבו-עסבה, ח'אלד (2007), **החינוך הערבי בישראל: זילמות של מיעוט לאומי**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דרור, יובל (2007), **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**, הוצאת הספרים י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- חמאיסי, ראסם (2009), **מבוא: פרספקטיבה על השינויים והאתגרים בחברה הערבית בישראל**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מכון ון ליר.
- כהן, הלל (2006), **"ערבים טובים": המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות**, הוצאת עברית.
- לוי, נטלי ויוסי שביט (עתיד להתפרסם), **כרוניקה של אכזבה: אינטגרציה בין ערבים ליהודים בבית ספר יסודי**.
- מזרחי, נסים, יהודה גודמן ויריב פניגר (2013), **"הם 'פריקים' ואנחנו 'ערסים': שלילתם של אתניות ומעמד בתפיסת תהליכי ההסללה בבתי ספר בישראל"**, בתוך יונה, מזרחי ופניגר (עורכים), **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך – מבט מלמטה**, מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סמוחה, סמי (2012), **לא שוברים את הכלים: מדד יחסי-יהודים בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רש, נורה ודרורה כפיר (2004), **"מיזוג חינוכי בישראל: שלושים שנה של מדיניות הססנית בצל אידיאולוגיה משתנה"**, **מגמות**, מ"ג, מס' 1, עמ' 63–33.
- Bekerman, Zvi (2008), "Shaping reconciliatory memory: Towards Palestinian-Jewish Co-existence through Bilingual Education," in Yotam Benziman (Ed.), *Memory Games: Concepts of Time and Memory in Jewish culture*, Van Leer Institute & Hakibbutz Hameuchad Publishing House, pp. 231-249.

- Bekerman, Zvi and Horenczyk Gabriel (2004), "Arab-Jewish Bilingual Coeducation in Israel: A Long-Term Approach to Intergroup Conflict Resolution," *Journal of Social Issues*, 60, No. 2, pp. 389-404.
- Bonilla-Silva, Eduardo (2003), *Racism without Racists: Color-Blind Racism and the Persistence of Racial Inequality in America*, Rowman & Littlefield Publishers.
- Al-Haj, Majid (1995), *Education, Empowerment, and Control: The Case of the Arabs in Israel*, SUNY Press.
- Mar'i, Sami K. (1978), *Arab Education in Israel*, Syracuse University Press.
- Shavit, Yossi (1984), "Tracking and Ethnicity in Isareli secondary education," *American Sociological Review*, 49, pp. 210-220.